

FICHTE ESZMÉNYI ÁLLAMA

1943-ban a tisztán látó koponyákat és mozgalmakat már a háború utáni korszak foglalkoztatta. Egyetlen dolog volt akkor biztos, egy negatívum: a harmincas évek osztályerői átrendeződnek s elvesztik szerepüket azok az intézmények és ideológiák, amelyek a háború kirobbantását szolgálták. A baloldali stratégiai megfontolások azonban még nem kerültek előtérbe: a népfront-taktika csődje, az ideiglenes pártszövetségek képlékenysége ellenére a taktikát még mindig mindenhatónak gondolták, és ezért az említett negatívumot újabb taktikák kidolgozására használták, s nem alternatívák megfogalmazására. A taktika amúgy sem teszi lehetővé az alternatívák felismerését: az absztrakt cél, amely mindenféle eszköz felhasználását indokolhatóvá tesz, megszünteti a reális stratégia, az alternatívikus stratégia kialakítását. Az alternatíva – látszat szerint – a taktikai feladatok szintjén oldható meg, s elképzelhetetlen az alternatívák stratégiája: kizárólagosságok születnek, mert az absztrakt cél egyetlen és mindenható, nem tartalmaz pluralitást az egységen belül. És éppen ezért absztrakt: hiányzik belőle az élet, a különbség. A taktikák korábban elszigetelt kísérlet volt ugyan a pluralitás gondolatának ébresztése, de ilyen kísérletek voltak. 1943-ban* jelent meg Rózsahegyi Zoltán fordításában J. G. Fichte *Der geschlossene Handelstaat*** című műve, a fordító rendkívül pontos és bátor előszavával.

(A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található a munka egyik példánya. Óriási cenzúrabélyegzővel a címlapon: „Engedélyezve.”)

A fordítás Előszava igen pontosan fogalmaz: Fichte „Születése századik évfordulójáról a nagyközönség tudomást sem vett [1862-ben], ünnepélyt csak a berlini porosz királyi akadémia [így, kisbetűkkel; 1943-ban vagyunk] rendezett, s en-

* A munka eredetileg 1800-ban jelent meg.

** *A tökéletes állam*. Phönix kiadás, Budapest, 1943. Másképp nem jelölt idézeteinket e kiadványból vesszük, és ennek lapszámait adjuk.

nek hivatalos szónoka is egy fiatal, akkoriban még alig ismert filozófus volt: Lassalle Ferdinand. De a társadalomtudományi irodalom is a maitól eltérően látta Fichte jelentőségét. Fichte jogbölcseleti elvekből levezetett állam- és gazdaságtudománya, mondja Weber Max, a szocialista elméletek jellegzetes jegyeit mutatja; történelmileg és rendszerbelileg külön fejezetet foglal el a modern társadalomtudomány fejlődésében. A szocialista írók még tovább mennék, és Fichtét a szocializmus előfutárának és úttörőjének tekintik.” (5.)

(Az Előszó ezután – nevének megjelölése nélkül – egy Engels-idézettel igazolja ezt az állítást: „Mi német szocialisták büszkék vagyunk arra, hogy nem csupán Saint-Simon-tól, Fourier-től és Owentől, hanem Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is származunk. A német munkásmozgalom a klasszikus német filozófia örököse.” 1943-at írunk az Előszó megjelenésekor!)

„Fichte célja az – olvassuk továbbá az Előszóban –, hogy a létező gazdasági valóságot a filozófiai világnézet követelményei szerint alakítsa át, a tényleges államból ő is észállamot akar teremteni. Az utópisztikus szocialistáktól az választja el, hogy nem csupán általános erkölcsi tételekből indul ki, és nemcsak az anyagi jólét biztosítását tekinti feladatának. Fichte az első, aki a *gazdasági szerkezetet* kívánja megváltoztatni, és követelményeinek megvalósítása az egyének összességét olyan helyzetbe hozná, amelyben bizonyos *erkölcsi célok* is megvalósulnának. Fichte elméletét végcélja alapján *erkölcsi szocializmusnak* lehetne nevezni, amelyben az állam veszi át az irányító szerepet.” (10.)

Ha ezt a könyvet végigolvassuk, valóban feltűnik, hogy Fichte milyen következetesen kidolgozta az állam fokozódó szerepének alternatíváját, az állam által kezdeményezett és a centralizált, tervszerű intézkedésekkel a gazdasági struktúrát megváltoztató, a piac szabályozó szerepét a nemzeti vagyon felosztásával helyettesítő, központi szabályozáson alapuló rendszert. Ez az alternatíva természetesen a közép-kelet-európai viszonyok XVIII. század végi állapotából indul ki, és az ebből adódó lehetőségeket nevezi észállamnak: „Aki [...] megszokta, hogy gondolataiban ne csak a valóban létezőt másolja, hanem a gondolat segítségével szabadon alakítsa ki a lehetségest is – írja Fichte –, a dolgok egész más kapcsolatára és viszonyára akad, mint aminők az adottak, s

ezek éppoly lehetségesek lesznek, mint a valóság, sőt még lehetségesebbek, természetesebbek, ésszerűbbek; az adott viszonyokat nem csupán esetlegesnek látja, hanem gyakran érthetetlennek is. Felteszi tehát a kérdést: miként, milyen módon lett minden olyanná, amilyen, hiszen sokféleképpen lehetne másképp is.” (76.)

Ez már a kérdés feltevésének módszertana: a létezőből (adottból) kiindulni kétféleképpen lehet: másolni is lehet, de azt is lehet vizsgálni, hogy az adott miből jött létre, és miért lett olyan, amilyen. A probléma történelmi: valamikor több lehetőség volt, ám ezek közül csupán egyet valósított meg a reális történelem. Ha pusztán abból indulunk ki, ami van – vagy abból, ami volt –, vagyis valamilyen állapotból, akkor nincs mód arra, hogy a jelenben potenciálisan továbblévő alternatívák valódi szerepét felismerjük. Az igazi történelmi kérdésfeltevés sohasem az, hogy mi miből származik, mi miből jön létre, hiszen így a történelem lineáris képét kapjuk csupán, a dolgok menetének folytonos és megszakított vonalát, és ebben a képben eleve egy rejtett előfeltevés uralkodik: a történelem egységes folyamat, racionalitással rendelkező mozgás.

Holott a történelmet szakadatlanul racionalizálni kell: minden korszak a spontán gazdasági törvények és öntörvényű intézmények rendszere, amelybe a radikális mozgalmak éppen azzal visznek be racionalitást, hogy a változásért harcolnak. Még az anarchizmus szélsőséges formái is racionálisabbak, mint az adott, spontánul uralkodó viszonyok, hiszen alternatívát fogalmaznak meg: a viszonyok adott rendszeréhez képest a megfogalmazott, avagy a céltudatos cselekvésben végigvitt alternatíva a racionalitást képviseli. A teória racionálisnak írja le az adottságokat, és ez azt a látszatot kölcsönzi neki, mintha részesülne a dolgok eleve adott racionalitásából, a dolgok pedig úgy tűnnek fel, mint racionalitást kölcsönzők, mint racionalitással rendelkezők. A látszatok eltorzítják a történelemszemléletet, és logikusnak tüntetik fel a folyamatot, holott az történelmi.

A teóriában és a cselekvésben megfogalmazott alternatíváknak ontológiai alapjuk van: a rendszerként működő történelemben a spontánul megnyilvánuló törvények mellett a spontaneitás második forrása a nem realizált alternatíva, amely a realizált lehetőség formáit és tartalmát is meghatá-

rozsa. A nem realizált alternatívákat szakadatlanul újrafogalmazza a radikális mozgalom, de a történelem maga is. Amint ezt Fichténél láthatjuk: az árutermelés a társadalom egyik lehetősége volt csupán, a másik lehetőség, a közvetlen termékcsere mellett. Ezt az alternatívát, különféle tényezők hatására (a földrajzi és demográfiai tényezők sajátos összefonódására gondolunk, illetve arra, ahogyan az önállósult intézmények e tényezőket tudatosították, és az emberi cselekvés koordinálására ezt a tudatosított képet felhasználták), az árutermelés javára oldotta meg a történelem. De nem mindenütt, és nem végleg. A keleti társadalmakban a pénzgazdálkodás a XX. századig nem válik uralkodó formává, s a klasszikus sémában fejlődő ún. nyugati társadalom is visszatér a termékcserehez, amint megszűnik az egységes római birodalom intézményi kényszere.

A kapitalizmusban az árutermelés ismét uralkodóvá válik, és Fichte nem tesz egyebet, mint megismétli, amit a történelem is megismételt már egyszer: újrafogalmazza az alternatívát, és elméletileg végiggondolja a *másik* lehetőséget egy olyan korban, amely az árucserét egyetemessé tette Nyugaton. És hogy miért épp német nyelven fogalmazódott meg Fichte mondanivalója, abban nincs semmiféle különös: a német társadalomban jelen volt, élt a két lehetőség: a kapitalis (árutermelő) és a középkori (a termékcsere alapján), és ez a kettősség szerves volt.

Hogyan néz ki tehát a fichtei állam, amely arra hivatott, hogy a másik lehetőség logikáját valósítsa meg? Hogyan néz ki az az állam, amelynek a társadalom funkcionalitása egyedüli létetemenyeseként biztosítania kell a korai kapitalizmus árutermelő – piacközpontúságú – tendenciáinak megszüntetését és a közvetlen termékcserehez való visszatérést? Hogyan néz ki az az állam, amely a különféle egyéni és csoporttevékenységek összehangolását nem bízta a spontánul érvényesülő gazdasági törvényekre, hanem saját racionalitásával helyettesíti a piacot? Hogyan néz ki az az állam, amely önmagát a társadalom igaz és egyetlen megtestesítőjének tudván, meghatározza és megszabja az egyén társadalmi létének minden mozzanatát, felszámolja a partikulárist, és a társadalmi érdek nevében az élet egészére kiterjeszti hatókörét? Hogyan néz ki az a fichtei állam, amely a nemzettel azonosítja magát, hogy az államot önmagával azonosító racionalitás a

nemzeti energiákat a mindent átfogó rendszer szolgálatába állíthassa?

(Fichte nyilván nem az árutermelő társadalom pozitív oldalait kívánta megszüntetni; távol áll tőle a primitív állapotokhoz való visszatérés szándéka. Ő a modern társadalom átalakítását kívánta ama bizonyos másik logika értelmében. Az emberek kiszolgáltatottságát óhajtotta megszüntetni, és ezért vállalta a racionálisnak tekintett állam mindenható szerepét, sőt azt is, hogy ezt a racionalitást egyes emberek tudatosságával azonosítsa. Saját tudatát is az állam öntudatának tudta, amikor javaslatait megfogalmazta.)

1. FICHTE ELŐFÖLTEVÉSEI

Fichtének nincsenek illúziói: javaslatai csupán furcsa elmékedéseik maradnak, ha az államok nem kényszerülnek arra, hogy zárt, önellátó egységekké alakuljanak: „egyetlen állam sem lesz hajlandó ezt [...] elfogadni, ha nem kénytelen arra” (20.). Ha ilyen kényszer nincs, akkor az európai államok sohasem fogadják el Fichte javaslatait, és „a visszautasítás nyílt vagy rejtett indoka az lesz, hogy Európa kereskedelmelig a többi világrésszel szemben előnyös helyzetben van, mert a többi világrész munkaerejét és terményeit megszerzi, anélkül, hogy ellenértékéül közel is azonos értékű munkát és terményeket adna, továbbá mert minden európai állam [...] valamiféle hasznot húz a világ egyéb részeinek közös kizsákmányolásából...” (21.)

Be kell tehát bizonyítani, hogy ez a helyzet „nem lehet maradandó”. Fichte méltánytalannak tekinti az elmaradott népek kizsákmányolását, de azt is tudja, hogy ez nem elegendő érv az új típusú gazdasági kapcsolatok bevezetésére. A kérdés nem erkölcsi, hanem gazdasági: megéri, avagy nem. És ha megéri – Fichte annyit bizonyít –, szükségszerű-e, vagy sem. Fichte az államokat és politikusokat okos, gazdaságilag racionális érvekkel biztatja javaslatainak elfogadására, de a zárt állam létrehozásának szükségességét nem tudja érvekkel igazolni. Mert nem tisztázza előfeltevéseit. Ha az önellátásra való átmenet nem szükségszerű, az érdekekre és a méltányosságra való hivatkozás nem magyarázza javaslatait. Ha ezt a szükségszerűséget *elvileg* nem lehet kimutatni, akkor csak a gondolkodó eszményei, előfeltevései teszik érthetővé,

hogy mégis sürgeti megvalósításukat. Fichte előfeltevései eléggé világosan kiderülnek, ha eszményét vizsgáljuk, ha tehát azt nézzük, amiről munkája szól, amit megvalósítani kíván, amit tökéletesnek tekint, vagyis a zárt, önellátásra berendezkedett államot.

(1800-ban vagyunk, Fichte már megírta *Beszédét a német nemzethez*, amelyben egységről, nemzeti büszkeségről és a német kultúráról szolt. Egység nélkül lehetetlen felemelkedni a modern nemzetek közé. Az egység feltétele az egységes nemzeti állam létrehozása.)

Az állam – minden, hiszen az állam az egyetlen intézmény, amely képes az emberek valamennyi energiáját mozgósítani, az állam képes csupán az emberek egyéni érdekein túl a nemzeti érdekeket képviselni. Mivel a nemzeti érdek kifejeződésének egyedüli formája a központosított állam, és a nemzeti hovatartozás az emberek természetadta tulajdonsága, ezért az intézmény egybeesik az emberek természetadta tulajdonságaival, az állam pedig szintén természeti képződmény. Mindaz, amibe még beleszületnek – például a termelési viszonyok – másodlagosak a biológiailag adotthoz, a nemzethez képest. Az intézménnyé vált nemzet és ennek nemzeti képviselője követeli meg az elzárkózást mint a nemzet önszervezésének és fennmaradásának módját, eszközét. A biológiai adottság helyettesíti a társadalmat, a gazdaságot pedig a nemzeti fejlődés céljainak rendeli alá. Amint megvalósul a nemzeti és gazdasági teljes egybeesése, létrejön az észállam, a teljes racionalitás jut uralomra az ésszerűtlenséggel szemben.

A politika az az eszköz, amely a valóságos államban kidolgozza az észállam fokozatos megközelítésének módját; a gyakorlati politika előírja a megfelelő intézkedéseket, az elméleti politika pedig az észállamot fogalmilag ábrázolja. A politika tehát tervekészítés, a terv viszont a gazdasági racionalitást egy hatalmasabb célnak, a nemzeti állam megvalósításának szolgálatába állítja. A tervben domináló politikai megfontolás előbbre való, mint holmi gazdaságosság, sőt a nemzeti politika nevében még a gazdasági szempontból ésszerűtlent is érdemes vállalni. A terv – a gazdasági struktúra megváltoztatását célzó intézkedések foglalata – az egyén megfontolásait, az egyén belátását aláveti a központosított intézkedések rendszerének, a tervező politikus maga-

sabb tudásának és akaratának. A tervet kidolgozó, az intézkedő politikus az emberiség igaz (immanens) hivatását teljesíti: „Az embernek minden jót, amiben részesülni kíván, a tudomány alapján, saját tervszerűségével kell megteremtenie: ez az ember rendeltetése. A természet nem nyújt más előnyt neki, mint azt, hogy tervszerűen alkosson.” (24.)

A központosított, terv alapján működő nemzeti állam megvalósítását akadályozó egyéni törekvések létezését a különféle gazdasági érdekek magyarázzák, és ezek alapja a tulajdon egyenlőtlen elosztása. A fennálló jogi állapotok az adott, készen kapott tulajdonviszonyokat védik, holott az ésszerűség, vagyis az észállam érdekei a különbségek megszüntetését követelik, hiszen csak az egyetlen, mindent átfogó közös cél racionális. Ezért Fichte, néhol eléggé óvatosan ugyan, de megfogalmazza a vagyonegyenlőség, illetve az általános tulajdonnélküliség követelményét: „az állam feladata az, hogy előbb adja meg mindenkinek a magáét, juttasson előbb mindenkit tulajdonához, és csak azután védelmezze azt meg” (25.). A tulajdon természetesen állami, amelyből mindenki egyenlően részesül. Ez az egyéni szabadság forrása.

„Egy sereg ember él együtt ugyanabban a tevékenységi körben. Mindenki ebben él és mozog, szabadon jár a munkája és szórakozása után. Az egyik keresztezi a másik útját, lerontja a másik művét, vagy maga használja fel azt, amit a másik önmagának szánt; a másik ezt hasonlóval viszonzza, és így cselekszik mindenki mindenkivel... Ebben az állapotban senki sem szabad, mert mindenki korlátlanul az, senki sem csinálhat semmit sem tervszerűen ...” (26.) A szabadság forrása tehát az egymást keresztező egyéni érdek állami, központosított és tervszerű felszámolása; az anarchizmus az érdekek különbözőségéből származik, ami lehetetlenné teszi, hogy az emberek felismerjék valódi érdekeiket, hogy a fától meglássák az erdőt. A közösség az egyén igazi célja, a közösség pedig a nemzet, illetve a nemzetet megtestesítő állam.

„Csak az állam egyesíti a meghatározatlan tömegeket zárt egésszé, közösséggé.” (27.) Az egyesített közösség a nemzet, az állam célja a „nemzeti jólét” megteremtése. A nemzeti jólét forrása az államnak az élet egészére kiterjedő szabályozó tevékenysége: „Sokszor és sokat beszélnek nemzeti vagyronról, nemzeti jólétről stb. Kénytelen leszek e szavak leg-

gyakoribb értelmezését megismertetni. Legelőbb is erre a felismerésre jutunk: a belső, lényegi jólét abból áll, hogy a lehető legkönnyebb, folyamatos munkával szerezhessük meg az emberi élet örömeit. Ezt tekintjük *nemzeti jólétnek...*” Ezután Fichte gondolatmenete egyértelműen az államra ruházza e jólét megszerzésének feladatát. Érvelésének fő pontjai a következők: a jólétet „csak munkával szerezhethetjük meg”, „erre nincs más mód, mint a mesterségbeli és igazi tudás”, „mesterség és szaktudás azonban csak folytonos gyakorlat által keletkezik”, „ezért kell beosztani az emberi élet fenntartásához szükséges foglalkozási ágakat” (50.), márpedig éppen ez az állam feladata.

(Fichte rendkívüli szigorral küszöböli ki az egyéni tevékenységekből, de az egyéni óhajokból származó anarchiát is. A nemzetnek csakis egyetlen foglalkozáshoz kötött termelő egyedre van szüksége. Így ír: „Röviden: akinek joga van valamely célt elérni, annak joga van a célhoz segítő kizárólagos eszközhöz is. Minden népnek joga van a jólét növelésére törekedni. Ez csakis úgy lehetséges, ha a foglalkozási ágakat elválasztjuk egymástól [...] a kormánynak kötelessége mindent megtenni, hogy ez is történjék.” [51.]

Fichte tehát az „igazi” emberi érdekekből indul ki, ám azt is tudja, hogy az emberek nem ismerik fel azokat, az állam és a nemzet elvi azonosságát mutatja ki, noha azt tapasztalja, hogy az uralkodó réteg az államot saját és nem a nemzet érdekében használja fel, az ésszerű és a szükségszerű azonosságát vallja, bár e kettő találkozását mi sem bizonyítja, biztos a racionalitás győzelmében, noha a gazdasági törvények spontán érvényesülésének világában él, elméletileg minden részleges autonómiát felszámol, de az autonóm belátásra bízta tökéletes, totálisan centralizált és tervszerűsített államának létrehozását.

2. ÁTMENET A SPONTÁNUL ÉRVÉNYESÜLŐ TÖRVÉNYSZERŰSÉGEKRŐL AZ ÁLLAMI SZABÁLYOZÁSRA

Ami van, rossz, mert nem ésszerű. A cél: a nemzeti érdekek megvalósítása, az egyéni és csoportérdekek felszámolása. Kiindulópont: az új viszony a tulajdonhoz. Fichte tudja, hogy az egyéni és csoportérdekek a tulajdonformákhoz

kapcsolódnak, de nem kételkedik az életformák és a foglalkozások érdekképző szerepében sem. Ez utóbbiakat azonban, a közösség érdekeire való hivatkozással, némi gúnnyal kezeli, hiszen inkább az egyénekre tartoznak, mintsem csoportokra, sőt a foglalkozások végleges kijelölésével azt a látszatot kelti, mintha az egyéni érdekeket tartaná szem előtt. A tulajdonról azonban komolyan, de érthető módon ködösen beszél.

„Az állam feladata az, hogy előbb adja meg mindenkinek a magáét, juttasson előbb mindenkit a tulajdonhoz, és csak azután védelmezze azt meg” – írja (45.). Ez a megállapítás nyilván eléggé szalonképes a jakobinizmus rémétől reszketők számára, de a jólét kéjes élvezéséhez szükséges hideg borzongás felidézésére is alkalmas. A tulajdont Fichte visszavezeti eredetére, a munkamegosztásra, majd olyan intézkedéseket javasol, amelyek a munkamegosztásban rejlő elidegenedési tendenciák vállalásával kiküszöbölhetővé teszik a nagyobb rosszat, a gazdagság és szegénység felhalmozását, a magántulajdont. Amikor tehát a foglalkozások rögzítését és az egyéni foglalkozások állami kijelölését kívánja, akkor egy meg nem valósult alternatívát vállal: a munkamegosztásban valamikor létrejött a gazdasági elidegenedés első formája, amely azonban átvezetett a magántulajdon társadalmába. Fichte nem az ún. „aranykor”, a differenciálatlan közösségek korszakába kíván visszatérni, hanem – a történelem bizonyos tanulságait figyelembe véve – egy olyan társadalmat szeretne, amelyben a munkamegosztás rögzítése a magántulajdont kiküszöbölhetővé tenné, s amelyben a különböző tevékenységekből származna a tevékenységhez szükséges anyagok és eszközök tulajdona mint az egyéni meggazdagodást kizáró csoporttulajdon, az állami, vagyis közösségi tulajdon. Azért az állami-közösségi tulajdon része ez, mert az állam jelöli ki a tevékenységi ágakat, és az állam örködik ezek egyensúlyán.

(Ha Fichte fejtegetését figyelmesen követjük, végre világossá válik a *Német ideológia* egyik legrejtélyesebb passzusa, amelyben a marxizmus klasszikusai az elidegenedést a munkamegosztásból vezetik le, a magántulajdont pedig az elidegenedésből. Ha ugyanis a munkamegosztás nem egyéb, mint bizonyos foglalkozások elkülönülése, a tulajdon pedig a foglalkozási területhez tartozó tárgyak és eszközök birtoklása,

akkor nyilván közbe kellett jönni valaminek ahhoz, hogy a tárgyak és az eszközök egyéni tulajdonná változzanak. A munkamegosztás csak akkor válik tulajdonképző tényezővé, ha a foglalkozások kényszerű tevékenységgé változnak; a kényszerítés eszköze maga a tulajdon. De hogyan változott a munkamegosztás a tevékenységek kényszerű felosztásává? Nyilván a munkamegosztást megszervező, tehát a termelésen kívül álló hatalmi csoport, illetve intézmény [állam] létrejöttével. Ezzel létrejön az elidegenedett munkamegosztás és ennek elidegenedett intézménye, illetve az elidegenedés eszköze – a magántulajdon.)

Fichte, hogy a reális megvalósult történelmi folyamat helyett a másik, potenciális, valamikor megvolt lehetőségre apellálhasson, kénytelen jogi-eszmei mozzanattá változtatni a tulajdont, ennek az abszurd eszmeiségnek megszüntetését viszont egy absztrakt közösségi-állami (intézményi) szervezetre bízva, mintha az észállamban az uralom is tiszta racionalitássá változhatna. „A tulajdonjogot úgy ismertetem, mint valamely tevékenységre, de semmi esetre a dolgokra magukra vonatkozó kizárólagos jogot. Így is van. Ameddig mindenki nyugodtan él egymás szomszédságában, nincsenek ellentétek, csak amikor megmozdulnak, mozognak és cselekszenek az emberek, akkor ütköznek össze egymással. A szabad tevékenység az erők összeütközésének a forrása. Ezért épp a szabad tevékenység az, amire vonatkozólag az ellenfeleknek meg kell egyezniük – a szerződés semmi esetre sem a dolgok fölött intézkedik. A szabad tevékenység tárgyára vonatkozó tulajdonjog a szabad tevékenység kizárólagos jogából ered és vezethető le.” (27.)

Jogi illúziói, az, hogy szerződéssel kívánja megszüntetni az ellentéteket, Fichte etatista meggyőződéséből származnak. Az állam a nemzet nevében szavatolja a foglalkozások szétválasztását és az ebből származó tulajdonjogot, vagyis az államot egyetemes jogforrásnak tekinti, és a jogokból csak az részesül, aki megfelelő magatartást tanúsít a közösséggel szemben. Az állam így előírhatja a „helyes” magatartást, a viselkedés közösséginek tekintett formáit, illetve a termelésre korlátozhatja, a termelésben oldhatja fel a magánéletet, a nemzeti érdekek megvalósítására mozgósítván az embereket. Ha a magánélet nem jogforrás, akkor bűnös minden olyan tevékenység, amely a termelést veszélyezteti,

s mivel a foglalkozások felosztása az emberek „mozgásának” szabályozása végett jön létre, minden termelésen kívüli mozgás veszélyes, a közösség ellen elkövetett bűn.

Így jön létre a termelők egyenlősége: mindenki egyformán birtokolja kijelölt tevékenységének lehetőségét, a dolgok tulajdonán viszont, amely ebből a tevékenységből származik, az állam öröködik. „Nem töprengek szakadatlan azon, hogyan szerezhetem meg egy fa birtokát, ha senki más nem közelítheti meg, nem érintheti, és ha gyümölcseit a nekem tetsző időpontban csak én szedhetem le.” (27.) Nem kell a birtokjogom, hiszen szerződésünk lehetővé teszi, hogy az egyik vagy másik foglalkozási ágban termelőtevékenységet folytassunk.

(Fichtének nyilván sok gondot okozott előfeltevéseinek összeegyeztetése a tapasztalattal. Főleg a polgári társadalomban kialakuló individualizmus, a magánélet szigorú elkülönülése vetette fel a dilemmát: ha a közösség, a nemzet elsődleges, akkor mivel lehet indokolni az egyén létét? Mert hiába lesz jogi lény valaki azzal, hogy a közösséghez tartozik, mint egyedi lény létezik – legalábbis tapasztalataink szerint. Fichte erre a következő magyarázatot adja: „Minden emberi törekvés célja az élet lehetővé tétele; az életlehetőségre mindenkinek egyforma jogi igénye van, akit a természet étellel ajándékozott meg. A felosztást tehát mindenekelőtt úgy kell megcsinálni, hogy mindenki élhessen. Élni és élni hagyni!” [28.]) Az egyenlőség az államhoz (az állam által szabályozott foglalkozáshoz) való egyenlő viszonyból származik. Szerzőnk erkölcsi-jogi álláspontja e kérdésben feltétlenül szocialisztikus törekvéseinek egyik legjobb példája: „Mindenki olyan kellemesen akar élni, ahogy csak lehetséges, mivel pedig ezt mindenki mint ember követeli, és mivel senki sem lehet kisebb vagy nagyobb mértékben ember a másiknál, mindenkinek egyformán jogos ez a követelése.” (28.) És felháborodása is teljesen indokolt: „az ész ébredése és uralma előtt a felosztás a véletlentől és az erőszaktól függ, s így nem juthat mindenki az őt megillető részhez, mert sokan többet ragadnak magukhoz, mint amennyi reájuk jutna. Az igazi állam, amely tervszerűen közelíti meg az ésszerűséget, azt a célt tűzi ki maga elé, hogy lassanként mindenki megkapja a magáét... Erre gondoltam, amikor fentebb azt mondtam: az állam rendeltetése, hogy mindenkinek megadja a magáét.” (29.)

Javaslatainak megvalósítása érdekében Fichte megállapítja az egymástól elkülönítendő, egymás tevékenységeiről kölcsönösen szerződésben lemondó termelői csoportokat. Két ilyen kategória van: 1. a nyersanyagtermelőké, 2. a feldolgozóké. A két csoport kötelezi magát arra, hogy átadják egymásnak termékeiket, mégpedig olyan mennyiségben, hogy mindkét csoport egyformán jól éljen a termékek cseréje után. Miután a termékek közvetlen cseréje technikailag megoldhatatlan feladat, Fichte kénytelen elismerni a kereskedők „rendjének” létjogosultságát is. A *kötelező* termékcsere ez bonyolítaná le, „mégpedig úgy, hogy az előbb meghatározott alapáron felül a kereskedőnek annyi nyerstermény és iparcikk maradjon, hogy kereskedelmi tevékenysége közben éppoly kellemesen élhessen, mint a termelő és a kézműves” (31.).

(Fichte el sem tudná képzelni, hogy az észállamban ne dolgozna mindenki öntudatosan. Ezért a kezdeményezéssel, ösztönzéssel, a kevésbé szorgalmasokkal szembeni intézkedésekkel nem törődik. A cél nagyszerűsége nyilván mindenkit lehetőségeinek megfelelő színvonalú tevékenységre készítet. Aki nem teszi ezt, az nem ember, hiszen nem rendelkezik a belátás képességével.)

Az állam a termelők állama, és a különböző nem termelői tevékenységet végzők száma a termelés színvonalától függ, attól ugyanis, hogy a termelők, szükségleteiken túl, mennyi felesleget tudnak előállítani: „Ha pl. egy államban valamely termelő a rá eső munkával két személy élelmét és kb. egy személy részére a szükséges nyersanyagot állítaná elő, úgy ebben az államban minden termelőre még egy nem-termelőt lehet számítani, vagyis egy iparost, kereskedőt, hatósági személyt, a tanító vagy honvédelmi rend tagját, e mérték szerint lesznek ezek többen vagy kevesebben.” (34.) Vagyis Fichte nem állapít meg semmiféle optimális arányt a termelők és nem-termelők között, hanem puritán jakobinus meggyőződése szerint a luxusfogyasztás elterjedése helyett a teljes termékfölsleget a nem-termelők eltartására szánja. A szükségletek meghatározása (enni-öltözni-lakni) az erkölcstelennek tartott kényelmet és létfenntartási igényeken felüli fogyasztást hivatott kiköszöbölni: méltatlan fogyasztani, ha a többi ember nem fogyaszthat, de méltatlan dolog a létszükségleteken felüli fogyasztás akkor is, ha a többieknek elegendő jószáguk van. Éppen a fogyasztói alternatívával szemben fogalmazza

meg a termelőit, az árutermelői alternatíva helyett az árucserén alapulót. Ha az árutermelés–piacgazdálkodás minden emberi egyenlőtlenség talaja, akkor a teljes egyenlőséget csak a másik modell valósíthatja meg. A puritán szükségletkielégítő társadalomnak inkább vállalnia kell a nem-termelők rendjének irracionális felduzzadását, a termékfölösleg irracionális újrabefektetését a termelésbe, mintsem a közvetlen szükségleteken felüli fogyasztást. Amint Fichte írja: „Mindenkire jusson elegendő enivaló és rendes lakás, mielőtt bárki is feldíszíthetné a lakását, mindenkinek legyen rendes, meleg ruhája, mielőtt valaki is előkelően öltözködhetne... Nem szabad azt mondani: én megfizethetem. Igazságtalan, ha valaki a felesleget megvásárolhatja... a pénz, amivel valaki a felesleget vesz meg, az észállamban nem is az övé.” (35.)

(Az észállam ideológiája tehát erkölcsi megalapozottságú, és a méltatlanság–méltányosság fogalom párral helyettesíti a gazdasági racionalizmust. Ideológiájának megfelelően ennek az államnak két alapfunkciója van: a gazdasági tervezésellenőrzés és a fogyasztói tendenciák politikai-erkölcsi elnyomásának funkciója. Mindkettő egyértelműen központilag megszabott monolit ideológiát, az ideológiai alternatívák kialakulásának megakadályozását követeli: az észállam vezetői nem kénytelenek manipulálni a tömegetudatot, mert nem érdekli őket, hogy az állampolgárok mit gondolnak. A fontos az, ahogyan a közösségben megnyilvánulnak, ahogyan a közösségben az észállam képviselőinek álláspontját hangoztatják. Más nem is tehetnek: a szerződést csak akkor köthetik meg, ha elfogadják a gazdaság új modelljének megfelelő erkölcsi elvet, s a szerződés feltételeit kénytelenek elfogadni, hiszen másképp nem élhetnek meg.)

A szükséges termékekért mindenki a legjobb minőségű munkát köteles végezni. Váratlanul ugyan, de minden fenntartás nélkül vezeti be Fichte ezt az új kritériumot. A munka minőségének megállapításához a nemzeti-közösségi észállam a legjobb minőségű árut veszi alapul: a zártság, a külföldtől való elszigeteltség miatt a „lehetséges tökéletesség” tűnik szerzőnk számára legelfogadhatóbb összehasonlítási alapnak. Hogy az egyéb lehetséges összehasonlításokat megelőzze, Fichte a következőképpen érvel: „A kérdés: miért ne kapjak éppolyan tökéletes árut, aminőt más országokban készítenek? – ez a kérdés azt jelenti: miért nem vagyok an-

nak az államnak a polgára?... Mindenki elégedjék meg az-
zal a körrel, ahova a természet helyezte, és mindennel, ami
ebből a helyzetből következik.” (37.)

A közvetlen cserén alapuló gazdaságban az államra hárul
az a feladat is, hogy a verseny és az egyéni kezdeményezés
helyett valamilyen ideális („a lehetséges tökéletesség”) minő-
ség megvalósítására készítse polgárait. A gazdaság belső haj-
tóerőit így az állam által diktált, gazdaságon kívüli kényszer
váltja fel, noha az észállam kellően tudatos polgárai nyil-
ván belső meggyőződésből teljesítik a termelési előírásokat.
Az állam ebből az ész-termelőből indul ki, és nem veszi tu-
domásul a számára kedvezőtlen magánvéleményeket: célja az,
hogy a termelésben elmaradók bűnösnek érezzék magukat az
ész letéteményesével, az állammal szemben. Ám a büntudat
hiánya sem akadályozhatja abban, hogy bűnösnek minősítse
az ész céljainak semmibevétele miatt a termelésben elmara-
dókat. Ezek ugyanis saját, valódi céljukat sem ismerik fel,
amikor esztelenül az egyedül lehetséges igazság, az ész igaz-
sága ellenében cselekszenek. Nem emberek az ilyenek, tehát
a közösség kiveti őket önmagából. És a közösség valóban így
jár el, hiszen az emberek társadalmi funkciói alatt görnyedő
észállam követeli tőle: a közösség nem mondhat ellent annak,
ami közösséggé teszi, nem mondhat mást, mint amit mon-
dhat. A közösség funkciója az igenlés, ha az állam követel-
séről van szó, és a tagadás, ha az egyed vagy csoport külön-
véleményt hangoztatna, avagy az állam által képviselt kö-
zösséginek meg nem felelő magatartást tanúsítana.

3. ÉRTÉK ÉS PÉNZ AZ ÉSZÁLLAMBAN

Marx „társadalmilag szükséges munkaidejének” közvetlen
előzménye Fichte felfogása: „minden szabad tevékenység ered-
ménye, azaz a tevékenység adta megélhetési lehetőség, a te-
vékenység tárgyi eredménye –, mindez annál *értékesebb len-
ne*, mint másvalami, minél *hosszabb ideig* lehetne belőle meg-
élni. A tárgyak egymás közötti viszonylagos értékének mér-
téke az az idő lenne, ameddig az illető dologból meg lehet
élni.” (42.) Csakhogy míg Marx szerint a piacon derül ki az
áru előállítására fordított idő szükségességének az értéke,

Fichte a másik alternatíva modelljében – mivel az észállam nem ismeri a piacot – kénytelen értékképzőnek a tartósságot felvenni, és ezt is az elemi szükségletek kielégítését szolgáló termékekre korlátozni. Ezt a kettős relativitást azután kiküszöböli az abszolút értékmérővel: „A gabonának abszolút értéket tulajdonítunk, és így minden más dolog értékmérőjének vettük.” (43.)

Tehát nem a gabona előállítására fordított idő, hanem az egységnyi gabonamennyiség felhasználásának ideje – illetve hogy mennyi időre elégítik ki a táplálkozási szükségleteket – játszik szerepet az értékképzésben. Ezzel ismét gazdaságon kívüli eszközökkel helyettesíti a gazdaságiakat. Ennek következményeit már láttuk: az intézmény, a közösség nevében (s persze a termeléshez szükséges biológiai szükségletek alapján) meghatározza a szükségleteket, s az árutermelés helyett a szükségletkielégítés lesz a társadalmi élet egészének alapja. A szükségletek kielégítését szolgáló termelőtevékenység az egyén értékének (társadalmilag hasznos voltának) kritériuma: a termelésben, a közvetítésben és az állami (vezetői-szervezői-biztonsági) funkciókban szerepet nem játszó kategóriák fölöslegesek, illetve kényszerű terhet jelentőek. Az adminisztráció, a kutatás, a művészi alkotás, a szolgáltatás terhes ugyan, de bizonyos értelemben mégis szükséges rossz Fichte államában, a betegség–öregség viszont szinte-szinte társadalomellenes merényletnek tűnik. Az iskola funkciója az, hogy a termelésre készítsen fel mesterségben és tudatban egyaránt. „Az ilyen államban mindenki a közösség szolgája – állapítja meg Fichte szocialisztikus nézeteivel összhangban –, és ezért a közösség vagyonából igazságos részt kap... Mindenki részére biztosítva van helyzetének állandósága és ezzel együtt a közösség nyugodt, egyenletes fennmaradása.” (45–46.)

Különös gonddal dolgozta ki Fichte a szükségletközpontú állammodell egyik legfurcsább következményét, az elszigeteltséget, a zártságot. Előfeltevései között már láttuk, hogy a nemzeti önteremtés igénye eleve feltételez egyfajta elkülönülést, ami az „idegenek” kitelepítésével, ezzel az általános egyenlőséget sértő intézkedéssel jár. Ám a szükségletközpontúság totális államot feltételez, és egy ilyen szerep csak hermetikusan zárt államban valósulhat meg. A zártság szükségességének igazolásakor világosan kiderül, hogy előfeltevéseit

nem lehet elválasztani a radikális változtatás igényétől: a másik alternatíva megvalósítása és a nemzeti alapon megszervezett társadalom igénye elvileg kapcsolódik össze. A végső cél megvalósítása rendkívül erőteljes állami beavatkozást igényel, hiszen csak akkor jöhet létre a mindenben egyenlők társadalma, ha a gazdasági életből sikerül kikapcsolni minden ellenőrizhetetlen folyamatot, illetve minden partikuláris mozzanatot. „Az állam köteles a gazdasági forgalom egyensúlyállapotát minden polgárával szemben törvénnyel és kényszerrel biztosítani – írja Fichte. – Erre azonban nem képes, ha olyan személy gyakorol befolyást az egyensúlyra, aki nem tartozik törvényei és fennhatósága alá... Meg kell tiltani és lehetetlenné tenni a külföldiekkel való minden összeköttetést.” (46.) Nyilván a külkereskedelmi monopólium is programjához tartozik; ez is az állam önvédelme a külföldi befolyásokkal szemben.

Szerzőnk az elzárkózásból és a termelési ágak kényszerű felosztásából származó veszélyt, a természetes gazdálkodás színvonalára való lesüllyedést elkerülhetőnek tartja, sőt a természetes gazdálkodás a szegénység szinonimájának minősül. Az állam jelszava viszont az elérhető legnagyobb jólét: „Az ember dolgozzon; de ne mint teherhordó állat... Az embernek félelem nélkül, kedvvel és örömmel kell dolgoznia, és kell hogy ideje maradjon arra is, hogy szellemét és szemét az égre irányíthassa...” (49.) A munka az öröm forrása, hiszen az ésszerűség követelte állami beavatkozást, az állampolgárok egész életének állami ellenőrzését, a félelem kiküszöbölését az állambiztonság megszilárdítása révén ugyancsak az ésszerűség öntudatos vállalása változtatja minden öröm, sőt büszkeség forrásává.

(Az anyagi értékek állami tulajdona felveti az erkölcsi értékek, az erkölcsi értékrendszer problémáját: a hagyományos társadalomelméletekben elsősorban az adott [tervezett] társadalom megkívánta magatartást szublimálták erkölcsi értéké. Fichte minden szublimáció nélkül vezet vissza az erkölcsiileg értékes magatartást a gazdasági [láttuk: az állami] érdekekre. Az állam által képviselt ésszerűség kötelezővé válik az egyes állampolgárokra is. Itt nem kényszerítésről, hanem belátásról van szó, illetve olyan társadalmilag értékesnek minősített magatartásról, amelynek elfogadása nélkül egyszerűen nem lehet megélni. A társadalmi magatartás – a „megfelelő”

magatartás – és az egyén belső erkölcsi lelkiismerete között az ésszerűség teremti meg a sajátos fichtei összhangot.)

Az új társadalmi-gazdasági rend csupán a pénzt veszi át a régeből. A pénz használata ugyanis olyan vívmány, amelytől a jövő társadalma – ha nem kíván nehézségeket okozni magának – sem tekinthet el. Kitészik ebből az is, hogy Fichte nem kívánt a munkamegosztás kezdeti fokán létrejött egyszerű árucseréhez visszatérni, hanem az árutermelő gazdaság spontaneitását kiküszöbölve az ésszerűség törvényét óhajtotta uralomra juttatni. Ésszerűség = törvény, spontaneitás = véletlen, illetve irracionalitás.

(Fichte filozófiájában is következetesen végigvitte a racionalitás gondolatát, amikor a racionalitást az ember öntudatával és a tudatos cselekvésével azonosította. A reálisban nem fedezett fel sehol sem emberen – öntudaton – kívüli racionalitást. Számára tehát a tárgyi világ azért viselkedik racionálisan, mert az ember hozza létre a raciónak megfelelő környezetet, amely csak azért olyan, amilyen, mert az ember olyanná tette. A természettörvényeket nem tekintette a racionalitás formáinak, ugyanis nem tartotta összeegyeztethetőnek az emberi életfeltételek racionális funkcióit a természettörvények spontán, gyakran emberellenes működésével. És a természettörvényekhez való alkalmazkodást sem az ember lényegével, az aktivitással. Általános filozófiája és társadalomfelfogása így alapjaiban összefügg. Ez az összefüggés azonban nem menti meg egyiket sem attól az antinómiától, amely valamilyen formában, de mindig jelen van az egyértelmű kijelentésből levezetett filozófiákban. Fichte aktivitásként [racionális cselekvésmélete], amelyet a spontán természeti erők leküzdésének lehetőségeként hozott létre, kibékíthetetlenül szemben áll a követelménnyel, hogy a racionalitás eredményeihez minden kétely nélkül alkalmazkodnia kell annak az embernek, aki az alkalmazkodás tagadásával teremtette meg azokat. Itt az ember már elveszti eredendő fichtei lényegét, az öntudatos-változtató aktivitást. Az egynemű végső cél, a pluralitás tagadása minden esetben elméleti abszurdumhoz vezet: megszünteti a mozgást, a cselekvést, az életet.)

Az állam bizonyos viszonyt állapít meg a forgalomban lévő áruk és a pénz között, ezért „A zárt kereskedelmi államnak teljesen közömbös, hogy [...] határai között sok vagy

kevés pénz van forgalomban. Szigorúan véve nincs sem sok, sem kevés; mert a pénz önmagában véve nem jelent semmit, csak az állam akaratából jelképezhet valamit.” (60.) Mivel az árak stabilitását az állam biztosítja, a pénzt pedig szigorúan a belső forgalomban használják (semmiféle külföldi pénzre nem váltható át), a pénz egyetlen funkciója a csere megkönnyítése. Persze a nem-termelők, akik nem vesznek részt az árucseré lebonyolításában (államvezetők, politikusok, adminisztrátorok, tanárok stb.) pénzben kapják fizetésüket és az adókból befolyó összegekből fedezhetőek a közösség beruházásai is.

Gyakorlatilag persze meg kell oldani a forgalomban levő nemzetközi értékek (arany–ezüst) piaci szabályozó szerepét is. az észállamban „ne az alattvalók jóakaratótól függjön, hogy megszerzik-e maguknak az új nemzeti pénzt, és becserelik érte az aranyat–ezüstöt, avagy nem, – kényszeríteni kell őket a cserére.” (113.) Ugyancsak meg kell szüntetni a divat- és luxusáruk termelését is, hiszen ezek olyan értékeket vezetnek be, amelyek nem hozhatók viszonyba az abszolút értékmérővel, a gabonával. Ezért írja Fichte: „miért lenne szerencsétlenség, ha egy napon minden hímzés eltűnne a ruhákról, mikor az a ruhát sem melegebbé, sem tartósabbá nem teszi” (107.). És Fichte a problémák megoldásával kapcsolatban roppant gyakorlatias tanácsokat ad: „a [nemzeti] pénz bevezetését nem szabad előzőleg a néppel megtárgyalni [...] az új rendszer tulajdonképpeni bevezetése villámcsapásként hasson...” (116.) A külkereskedelem monopóliuma értelmében „a kormány a külföldieknek *világpénzzel* fizet, és *világvalutát* kap tőlük, polgárainak *nemzeti pénzzel* fizet, és *nemzeti pénzt* kap tőlük” (123.). S még egy gyakorlati tanácsa: házkutatásokkal kell ellenőrizni és súlyosan büntetni a külföldi áruk, illetve az arany–ezüst eltitkolását.

A termékcseré társadalma tehát a pénzgazdálkodásban sem ismer kompromisszumokat, és ezen a területen is kiküszöböli az árugazdálkodást. Az állam totális szerepe összeegyeztethetetlen az árugazdálkodással, s ha egy hibrid mégis létrejönne, ennek következménye Fichte szerint a teljes elszegényedés: „A teljes elszegényedést [...] egy folyton rosszabbodó nemzeti gazdálkodás fedi el, ahol minden lehető eladásra kerül, s ennek következtében elfogyasztják a tőkét, magát a nemzetet [...] a kormány áruvá változtatja a la-

kosságot, és a külföldtől pénzt kap érte... Végtere már csak egy áru marad... az állam eladja önmagát, függetlenségét, állandóan kölcsönöket kap, és így egy más állam [...] bármily célját szolgáló eszköze lesz.” (90–91.) A lakosság válaszát is elrettentő színekkel ecseteli szerzőnk. Miután leírja a gyűlölet és erőszak fellobbanását, így folytatja: „A nép szemében a kormány becsapása már nem bűn, hanem megengedett és dicséretes önvédelem a közös ellenséggel szemben.” A kormány viszont „kemény és barátságtalan intézkedésekkel válaszol, s ezeket az alsóbrangú tisztviselők fokozott szigorral hajtják végre. Nem hisznek az alattvalók szavában [...] minden alattvalót a kormány kétségtelen ellenségének nyilvánítanak.”

A zárt kereskedőállam mindent elkövet, hogy önellátó gazdaságot alakítson ki, ezért a külföldi árut belföldivel pótolja. A felszabaduló valutából külföldi gépeket vesz, és leköti magának „a gyakorlati tudomány nagy elméit, a feltaláló vegyészeket, fizikusokat, mérnököket, iparosokat, gyárosokat”. Az ellenséges környezettel szemben a zárt kereskedőállam minden eszközt megengedhet magának annak biztos tudatában – hangzik kissé cinikusan –, hogy „a pénz csábítása minden tilalmat legyőz” (127.).

Láttuk, a zárt kereskedőállam a nemzeti állam termékcserén alapuló formája. A nemzeti állam viszont politikailag csak akkor konstituálódik, ha a nemzet megszerzi a neki járó földrajzilag indokolt területeket. „A szóban forgó kormánynak a pénzbőség folytán hatalmában áll úgy felfegyverkezni és a külföld segédeszközeiből, erejéből e célra annyit vásárolni [...], hogy ellenállás ne is legyen lehetséges...” A megszállás után az anyaország mintájára szervezik meg az ipart és a mezőgazdaságot, sőt „célszerű lenne az új tartományok lakóinak egy részét barátságos módszerekkel az anyaországba vonni, ezek helyébe az anyaországból másokat odaküldeni: így olvad össze a régi polgár az újjal”. S hogy a nemzeti állam külföldi intervenciók ellen biztosítsa magát, „jelenjék meg minden külállamban a kormány nyilatkozata [...], és kötelezze magát ünnepélyesen az alapelvek szerint [...] vállalva, hogy ezentúl nem avatkozik be a külföld ügyeibe, nem szövetkezik senkivel [...] és semmiféle ürüggyel sem lépi túl majd határait” (128–129.).

Fichte tudja, hogy az állampolgárok egy része ezt az

„egyetlen igazi rendet” „nyomasztónak, kicsinyesnek, fontoskodónak” érzi, de előbb-utóbb mindenki belátja, hogy „jótévője a kormány”. A nemzet konstituálódásának eredményeképpen az állampolgárok hazájukat és „minden nemzeti intézményt ragaszkodva szeretnek”, és „az ilyenképp elzárkózott nemzetnél igen hamarosan kifejlődik a nemzeti becsület és az élesen meghatározott nemzeti jellem” (134.).

4. BEFEJEZÉS HELYETT

Fichte munkája kísérlet arra, hogy egységes elvre építse az emberi társadalmat. Az elv viszont erősebbnek bizonyul, mint a gazdasági racionalitás, és a pluralitás kiküszöbölése megsemmisíti a demokráciát, totálissá teszi az államot. Marx nyilván ezeket a tanulságokat is figyelembe vette, amikor a szabadságot nem a korlátozottsághoz való alkalmazkodásként, hanem a kezdeményezésekben megnyilvánuló aktivitásként fogta fel.

1975